

RESEARCH ARTICLE / ARAŞTIRMA MAKALESİ

Günümüze Göre Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk) Mesnevisi'ndeki Arkaik Unsurlar
According to the today the archaic items of Shahidi Of Edirne
Layla And Majnun Mathnawi

Orhan BALCI¹

Öz

Kaynak itibariyle Arap coğrafyasında filizlenen Leylâ vü Mecnûn hikâyesi başta Türk edebiyatı olmak üzere, bütün İslâm edebiyatlarında adından söz ettirmiştir. Bu hikâyeyi müstakil olarak kaleme almayanların bile bazı aşk serüvenlerinde saf ve riyasız aşklara örnek olarak zikrettiği, mazmun olarak değindiği bir kıssadır. Bu hikâye, hakiki âşıkların hallerini sembolik dille ifade eden bir maceradır. Çalışmamızda başta edebiyat ve onunla ilgili diğer alanlar olmak üzere çok önemli bir yeri olan bu hikâyedeki arkaik sözcük ve dilbilgisi unsurları incelenecektir. Makalemize konu olan Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevisinin kaleme alındığı devirde Anadolu'da hem Doğu Türkçesi ve hem de Batı Türkçesini içinde barındıran bir Türkçeyle konuşulması ve incelediğimiz mesnevide de bu durumun net bir şekilde göze çarpması eseri incelemeye değer kılan unsurlardan biridir. Makaleyi oluştururken kullanımdan düşmüş sözcükler, ekler ve bir dilin belki de en önemli kültür aktarım unsurlarından biri sayılan deyimlerdeki kelime değişimleri ve tespit edebildiklerimizin tarihî seyirlerini vermeye çalıştık. Bu sözcükler, ait olduğu devrin Türkçesinin sözcük varlığı ile ilgili önemli ipuçları sunmaktadır. İlâveten bu sözcükler; dönemin toplum yaşayışı, kültürel birikimleri, gelenek-görenekleri hakkında da bizlere önemli ipuçları verebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Edirneli Şâhidî, Leylâ vü Mecnûn, Arkaik Unsurlar, Mesnevi, XV. Yüzyıl.

Abstract

The story of Layla and Majnun, which sprouted in Arabic geography by source, made its name in all Islamic literatures, especially in Turkish literature. It is a short story that even those who did not write this story separately mentioned it in some love adventures as an example of pure and hypocritical love. This story is an adventure that expresses the status of genuine lovers in symbolic language. In our study, archaic vocabulary and grammar elements in this story, which has a very important place especially in literature and related fields, will be examined. In the period when Shahidi of Edirne, who is the subject of our article, had written the Layla and Majnun mathnawi, they have talked with Turkish that includes both Eastern Turkish and Western Turkish in Anatolia, and the fact that this situation is clearly noticeable in the mathnawi we aim to examine is one of the elements that makes it worth to analyze. While writing the article, we have tried to give words, additions and word changes in the expressions, which are considered as one of the most important tool of cultural transfer of a language, and the historical course of words as much as possible. These words provide important clues about the vocabulary of Turkish of the period in question. In addition, these words can also give us important clues about the social life, cultural accumulation and traditions of the period.

Keywords: Shahidi of Edirne, Layla and Majnun, Archaic Items, Mathnawi, XV. Century.

¹ Arş. Gör., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Edebiyatı ABD, orhan.balci@siirt.edu.tr

Giriş

Bir dilin bünyesinde mevcut ve günlük konuşma dilinde kullanılan (arkaik) sözcük ve dilbilgisi unsurları o dilin köklerinin araştırılmasında ve elde edilen verilerin meydana çıkarılmasında önemli bir yere sahiptirler. Bu unsurların bir diğer hususiyeti ise ortaya çıktığı devrin yaşayışı, gelenek görenek daha genel bir ifadeyle kültürel birikimleri hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamasıdır. Sözcük ve eklerin tarihî süreç içerisinde geçirdiği değişimlerin incelenmesinde bu tarz eserlerin önemli ipuçları içerdiği ifade edilebilir. Çünkü her devir ve edebiyat muhiti, kendi asrının hususiyetini kaleme aldıkları eserlerine yansıtırlar.

XV. yüzyıl, Türk mesnevi edebiyatında bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir. XIII ve XIV. yüzyıllarda kaleme alınan mesneviler ile XV. yüzyıldaki mesneviler arasında muhteva, özellikle üslup bakımından büyük farkların olduğu görülür. İlk dönem mesnevileri başlangıç olmanın bütün hususiyetlerini taşır. Kelime seçimi, vezin tekniği, tasvirler, acemice zevksiz tercüme veya taklit niteliği ağır basan bir özellik taşır. Konu seçimine ve esere hâkim olan ana düşünce bir şeyler öğretme, Allah rızasını gözetme ve öldükten sonra hayırla yad edilme gibi isteklerin ötesine pek az geçer. “XV. asırda ise büyüyen imparatorluğa paralel olarak sağlanan imkanlar neticesinde mesnevilerde de sanat endişesi ile yazılan eserler ön plana çıkmış; dile, nazım unsurlarına, konuya, mecaz sistemine hâkimiyet ve bu yolda gösterilen ustalık, itina, incelik ve titizlik daha önceki eserlerle mukayese edilemeyecek seviyeye yükselmiştir” (Erbay, 2012: 8). Yukarıda ifade edildiği gibi bu dönemde kaleme alınan eserlerde edebî değeri yüksek olan eserler ön plana çıkmıştır.

Edirneli Şâhidî, XV. yüzyıl Klâsik Türk edebiyatının önemli simalarından biridir. Bundan dolayı Leylâ vü Mecnûn mesnevisindeki gramer ve söz varlığına atfedilecek bu çalışma da XV. yüzyıl imparatorluk coğrafyasında ki söz varlığının bir kısmına onun mesnevisi üzerinden bir bakış olacaktır. Edirneli Şâhidî, XV. yüzyılın ikinci yarısında Cem Sultan’ın Konya’da valiliği sırasında etrafında teşekkül eden şairler topluluğunun içinde bulunanlardan biridir. Eserindeki beyitlerden hareketle mesnevisini kaç yaşında, nerede ve hangi tarihte bitirdiğini şu beyitlerden öğrenebilmekteyiz:

Hevâ’ bu gül-şeni k’itdi mu’ahtar
Göründi **hatm-i târifhine** mazhar (5638)²
Tutub yüz **Konya** şehrinde temâme
Bu zîverle beyâza geldi nâme (5641)
Yağîn olmuşdurur **hamsîne** yaşum
Ne için akmaya derdiyle yaşum (5654)

Eserini bitirdiği tarihi ve kendi yaşını mesnevisinde söyleyen şairin, mesneviyi M.1478’de elliye yakın bir yaşta Konya’da bitirdiğini kendi ağzından ifade ettiği görülmektedir. “Buradan yola çıkarak Edirneli Şâhidî’nin M.1431’de doğmuş olduğu ileri sürülebilir Ayrıca şairin ölümü yaklaşık

² Edirneli Şâhidî’nin Leylâ vü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk) adlı eserinden yapılan alıntılarda şu çalışma kaynak olarak kullanılmıştır: Erbay, N. (2012). “Edirneli Şâhidî Leylâ vü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk) (İnceleme-Tenkitli Metin)”, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum.

olarak 1495/96 tarihlerinde verildiğine göre, Edirneli Şâhidî'nin 67-68 yaşlarında vefat ettiği söylenebilir” (Erbay, 2012:16). M.1478’de nihayete erdirilen Leylâ vü Mecnûn mesnevisi Klâsik Türk edebiyatında müstakil olarak yazılmış ilk Leylâ vü Mecnûn mesnevisidir. Eser, mefâilün mefâilün feûlün kalıbıyla yazılmış olup 5660 beyitle Klâsik Türk edebiyatında kaleme alınan Leylâ vü Mecnûn’lar arasında en hacimli eser hüviyetindedir. XV. yüzyılın sonlarında yazıldığından ötürü Türk dilinin tarihî gelişimi göz önünde bulundurulduğunda eser Eski Anadolu Türkçesi devrine girer. “Eski Anadolu Türkçesi Batı Türkçesinin ilk devresidir. XIII. – XV. asırları içine alır.” (Ergin, 2001: 60)

Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevisindeki arkaik unsurların ele alındığı bu çalışmada arkaik olarak sadece Türkçe yapılar ele alındı. Yöntem olarak ilk önce mesnevîde geçen arkaik sözcük ve eklerin hangi beyitlerde geçtiği tespit edildi. Akabinde tespit edilen bu unsurlar ilgili sözlük ve gramer kitapları yardımıyla anlamlandırılmaya veya tanımı yapılmaya çalışılmıştır. Bu arkaik unsurların geçtiği beyitler ise tanımı yapılan sözcüğün hemen altında verilmiştir. Tarama, tasnif ve anlamlandırma sürecinde kelimelerin sadece sözlüklerdeki anlamlarıyla değil, Edirneli Şâhidî'nin varsa mesnevisinde kelimeye yüklediği farklı anlamların da sözcükleri anlamlandırma sürecinde dikkate alınması gerektiği kanaatine varılmıştır Beytin hemen bitiminde beytin mesnevi içinde geçtiği beyit numarası verilmiştir.

XV. yüzyıl, Eski Anadolu Türkçesinin hâkim olduğu bir dönemdir. Bu çağda aynı zamanda kuruluş dönemini nihayete erdiren klâsik Türk edebiyatı yavaş yavaş etkinliğini artırmaya ve ön plana çıkmaya başlamıştır. Bu yüzden XV. yüzyılın ikinci yarısı geçiş dönemi olarak da zikredilir. Bu çalışmada Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevisinin ele alınmasının temel nedeni, Edirneli Şâhidî'nin çağdaşlarını ve kendisinden sonraki dönemlerde gelen önemli şahsiyetleri etkilemiş kilit isimlerinden biri olmasıdır. “Edirneli Şâhidî'nin tezkirelerde şiirleri sade, edebî olarak yetersiz ve değersiz olarak görülse bile İstanbul’da başlayıp M.1478 yılında Konya’da tamamladığı ve Cem Sultan’a ithaf ettiği Leylâ ve Mecnûn’un Fuzûlî'nin eserinden sonra Türk edebiyatında en iyi örnek olduğu da kabul edilmektedir” (Erbay, 2012: 15).

Arkaizm Terimi Üzerine

Makalemizin iskeletini oluşturan arkaik sözcük ve ek örneklerine geçmeden önce çalışmamızı üzerine temellendirmeye çalıştığımız arkaizm teriminin tanım ve sınırlarının çizilmesi faydalı olacaktır.

Fransızca ‘archaisme’ sözcüğünün edebiyatımızdaki tanımı şu şekildedir: “Konuşulan ve yazılan dilde, kullanımdan düşmüş olan (eski söz veya deyim)”. Sözcüğün ikinci anlamı ise biraz daha genel bir portre çizmektedir: “Kullanıldığı devirden daha eski bir dönemden kalma bir biçimin, bir yapının özelliği” (Türkçe Sözlük 2011: 153). “Arkaizm okuyucunun ilgisini çekeceği düşünülen, varlığı tarihe karışan formların kullanımı anlamına gelir. Spenser, Shakespeare, Milton, T.S. Eliot gibi

kanonik yazarların eserlerinde eski edebiyatın değerlerinin birçok örneğini görmek mümkündür” (Bingöl, 2019: 114).

Genel olarak baktığımızda yukarıda ifade ettiğimiz tanımların ortak yönü, arkaizme konu olan unsurların maziyle olan ilişkisidir. İkinci özellik ise kullanıldığı devir ile olan ilintisinin bu arkaik hususiyetine bakarak kesilmiş olmasıdır.

Zeynep Korkmaz konuyla ilgili olarak “Gramer Terimleri Sözlüğü” adlı kitabında eski kelime başlığı altında “Bugün artık kullanılıştan düşmüş bulunan veya eski biçimi ile kullanılan kelime” (Korkmaz, 2010: 85), Berke Vardar ise Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü’nde genelin aksine arkaik ifadesi yerine eskil biçim ifadesini kullanarak “Kullanımdan düşmüş, dilsel çevrimden çıkmış bulunan sözlüksel birim, sözdizimsel olgu” (Vardar, 2007: 93) olarak tanımlamışlardır.

Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevisi'ndeki Arkaik Unsurlar

Konu yönüyle çok zengin olan Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevisi dil sahası alanında çalışmalar yapanlar için de önemli bir kaynak konumundadır. Genel itibariyle muharrirler, içinde yaşamını sürdürdüğü toplumun günlük konuşma dilini ve ağız özelliklerini büyük oranda eserlerine yansıtmaktadırlar. Edirneli Şâhidî'nin mesnevi içerisinde kullandığı söz ve gramer varlığı itibariyle de devrinin özelliklerini yansıtmaktadır.

Devirlerin geçişi düzenli net çizgilerle ayıramayacağı için Eski Anadolu Türkçesi ile Osmanlıca arasında da uzun bir geçiş evresi olmuştur. “Osmanlıcanın klâsik dediğimiz başlangıç aşamasını oluşturan ve XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başını içine alan dönemde eski gramer şekilleri, yerlerini yeni gramer unsurlarına daha bütünüyle bırakmış değillerdi. Bu eski unsurlardan bazıları Osmanlıcanın içinde ilerleyen süreçte de kendisini korumuş, bunlardan klişeleşmiş olarak Türkiye Türkçesine geçenler bile olmuştur” (Ergin 1993,17).

Üç başlık altında topladığımız unsurların mesnevideki örnekleri şunlardır:

1. Kelime Varlığındaki Arkaik Unsurlar

Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn Mesnevisi'nde belirlenen arkaik sözcükler ve sözcüklerin geçtiği beyitler şunlardır.

biliş: 1. “Bildik, tanıdık, dost, aşına. 2. Marifet.” (Dilçin, 1983:33) anlamlarındaki sözcüğün sadece ilk anlamı mevcut olup metin içinde kullanımı şöyledir:

Hazîne kufımı kıldı küşâde

Virür şükraneler **biliş** u yâde (859)

çâv: “yüksek ses, haber, şöret” (Dilçin, 1983: 51) anlamlarına gelen sözcüğün metinde ‘şöhret’ anlamıyla kullanılmış olup metin içinde kullanımı şöyledir:

Kimesneyle yoğdı sözi sâzı

Cihân etrâfına düşmişdi **çâvi** (3066)

dürîş-: “(EAT dürîş- çalışmak, çabalamak) Çalışmak, sebat etmek” (Dilçin, 1983: 75) anlamındaki sözcüğün metin içinde kullanımı şöyledir:

Dürîş kim çıkar isen bir iyü ad
K'ideler añılıcak hayrıla yâd (4650)

eğîn, [eyîn]: “Sirt, arka” (Dilçin, 1983:78) anlamındaki sözcüğün mesnevi içinde kullanımı şu şekildedir:

Giyürdi **egnine** rengîn câme
Başına sardı bir mısırı 'imâme (1357)

gönel-, [gönilmek, gönülmek]: “Yönelmek, yüzünü döndürmek, teveccüh etmek” (Dilçin, 1983: 97) anlamındaki sözcüğün metin içinde kullanımı şöyledir:

Ecel câmı vü aña daği şunıldı
‘Adem şehrine ol daği **göneldi** (4499)

göynük: “1. Yanma, yanık, kızarmış, acı, ıstırap, hüzn. 2. Sıcaklık” (Dilçin, 1983:99) anlamlarındaki sözcüğün metin içinde kullanımı şöyledir:

Nevâ'-i bülbüle geh oldı dem-sâz
Cigerden virdi bir **göynüklü** âvâz (1909)

göyün-: “(Canı) yanmak, (içi) yanacak derecede) üzülmek” (Dilçin, 1983: 99) anlamındaki bu sözcüğün metin içinde kullanımı şöyledir:

Oda yandırmış âhı deşt-i fâğı
Göyünmiş cismi söyünmüş çerâğı (1984)

“Eski Türkçede künke köyüp örneğinde olduğu gibi genellikle köy- biçimindedir. Orta Türkçede de “köy-” biçiminde görülen ilgili kelime, Eski Anadolu Türkçesinde göyün- biçiminde bulunmaktadır. Bugün yazı dilinde tesadüf etmediğimiz bu sözcük Anadolu ağızlarında gögün-, gön-, gönü-, gögnü-, göyün- gibi biçimlerde “yanmak, üzülmek” anlamlarında bulunmaktadır” (İlhan, 2017: 9).

iñen, [inende]: “EAT iñende çok, daha ziyade, gayet ” (Dilçin, 1983: 116) anlamlarına gelen sözcüğün mesnevi içinde yukarıdaki anlamların dışında ‘sakın, bir daha asla’ anlamlarıyla kullanılmış olup metinde kullanımı şu şekildedir:

Hakîkî ‘ışk olmadıysa hâşıl
Mecâzîden **iñende** olma gâfil (828)

irgür-: “ET irtür- ‘eriştirmek’ EAT ergir-, ergür-, ırgir-, ırgür-“ İletmek, eriştirmek anlamlarına gelen sözcüğün (Gülmez ve Direkçi, 2017: 14). mesnevi içinde kullanımı şu şekildedir:

Aña kim **irgürirdi** zorıla gürz
Yıkardı ger olırsa kühi'l berz (2254)

key, [gey]: “1. Çok, gayet, pek çok. 2. İyice, hakkıyla. 3. Yaraşır, layık, uygun, yerinde. 4. Yüce, görkemli” (Dilçin, 1983: 136) anlamlarındaki sözcüğün sadece ‘çok, gayet, pek çok’ anlamı mesnevi içerisinde mevcut olup kullanımı şöyledir:

Şâhidî bil ki **key** ğanimetdür

Fursat-ı lâ-ilâhe-illâllah (296)

Şerâb-ı telh kim merdûddur ol

Olur ‘aşkıyla **key** şîrîn-i makbul (5542)

söyün-: “(EAT söyün-, söğün-, sövün-, ‘sönmek, ışıltısını kaybetmek’) Sönmek, parlaklığı gitmek” (Dilçin, 1983: 192) anlamlarındaki sözcüğün metin içinde kullanımı şöyledir:

Oda yandırmış âhı deşt-i tâğı

Göyünmüş cismi **söyünmüş** çerâğı (1984)

Söyünmüş şem‘ bigi şöyle bî-nûr

Sen ü benden degül bil kendüden dūr (2804)

tabanca, [dabanca] : “Tokat, şamar” (Dilçin, 1983: 203) anlamındaki sözcüğün mesnevi içinde kullanımı şu şekildedir:

Tabanca urdığınca bâd-ı sarsar

Düşerdi hâke berk-i lâle-i ter (5153)

üzül-, [üzil-] : “1. Kopmak, koparılmak, kırılmak, uzaklaşmak, bozulmak. 2. İlgiyi, alakayı koparmak. 3. İyileşmeğe başladığı andan itibaren tekrar hastalanmak” (Dilçin, 1983: 226) anlamlarındaki sözcüğün sadece ‘koparılmak’ anlamı metin içerisinde mevcut olup mesnevi içinde kullanımı şu şekildedir:

Murâd-ı hanesi ğamdan bozulmuş

Ümîdi ipi elinden **üzülmüş** (1555)

yavuz: “(=ET yabız, yavaz, yavuz~OT yafuz, yawuz<*yav- ‘karalamak’ (ı)z) 1. Kötü, tehlikeli. 2. Azılı, keskin, sert, zorlu, kuvvetli. 3. Fenalık” (Gülmez ve Direkçi, 2017: 20) anlamlarındaki sözcüğün mesnevi içinde kullanımı şu şekildedir:

Yavuz gözden sakınsun Hakk yüzüni

Yavuz dilden ırâğ itsün özüni (1035)

yil- : “Koşmak, hızlı adımlarla yol almak” (Dilçin, 1983: 246) anlamındaki sözcüğün mesnevi içinde kullanımı şu şekildedir:

Varak kim yilden olmuşdı gürîzân

Yilerdi gûşede efnân u hîzân

yu-: “(Eski Türkçe yumgak<yum-mak) 1. Sarılmış yuvarlak yün, iplik vb. 2. (Eski Türkçe yu-mak) Eski Türkiye Türkçesi ve halk ağzı. 3. Yıkamak.” (Ayverdi 2008: 3487) anlamlarındaki sözcüğün sadece ‘yıkamak’ anlamı metin içerisinde mevcut olup metin içinde kullanımı şöyledir:

Kara bahtımla gitdi ‘akl-ı râyı

Yumâğıla kim ağartur karayı (1668)

Yügür-: “1. Yürük, hızlı yol alan, seri koşan, hareketli. 2. Hareket halinde olma, hızlı gitme, koşma” (Dilçin, 1983: 266) anlamlarındaki sözcüğün mesnevi içinde kullanımı şu şekildedir:

Yügürüb geldi gördi ol cunûnı

Ki ‘ışkuñ derdile olmuş zebûnı (2312)

2. Eklerde Görülen Arkaik Unsurlar

2.1. Zarf-Fiil Eklerinde Görülen Arkaik Unsurlar

Zarf-fiil eklerindeki tespit ettiğimiz arkaik unsurların bazıları şunlardır:

2.1.1. -mAdIn Eki

“Eski Türkçe döneminde kullanılan *-mAdI(n)* zarf-fiil eki, Batı Türkçesinin ilk evresi olan Eski Anadolu Türkçesine de bu formuyla geçmiştir” (Gülmez ve Direkçi, 2017: 5). İlerleyen zamanlarda ise ek, *-madan*, *-meden* şeklini almıştır.

Aña feth oldı dehrüñ genc kâni

Ki gel**medin** fenâ ol oldı fâni (2930)

Ne için itmeyem şâm u seher âh

Ki hâlümünden benüm **olmadıñ** âgâh (3479)

2.1.2. -dIkda Eki

“Zarf-fiil eki olan *-dIkda* yapısı, Karahanlı Türkçesinden itibaren XX. yüzyılın ortalarına kadar” (TBMM 1953: 139) tespit edilebilmiş, “günümüzde yerini iyelik ekli kullanımlara bırakmıştır” (Korkmaz 2009: 1032-1033).

Bu bahrı ‘ışka dil **oldukda** bahri

Makam olmuşdı Kostantin şehri (764)

Salardı gerdenüñe zülf-i zencîr

Harîf-i şâh idüñ **itdükde** tahcîr (3751)

2.1.3. -IcAk Eki

“Günümüzde *-mca*, *-ince* anlamı veren *-IcAk* eki Eski Türkçede kullanılmayıp” (Timurtaş 1994, 139), Eski Anadolu Türkçesi devrinde sıklıkla karşılaştığımız *-ıcak*, *-icek* zarf-fiili eki Osmanlı Türkçesi devrinde bir süre kullanılmış, daha sonra kullanımdan düşmüştür.

Selâm andan gör**icek** bu kıyâmı

İlerü vardı vü virdi selâmı (4340)

beytinde *göricek* zarf-fiilinde kullanılan *-IcAk* eki zamanla yerini *-Inca* veya *-dİğİnda* şeklindeki zarf-fiil formlarına bırakmıştır. “*-AcAk* gelecek zaman ekine olan benzerliğiyle de dikkati çeken ekin zamanla kullanımdan düşmesinde diğer zarf-fiil eklerinin daha sık kullanımı yanında, bu benzerliğin etkisine yenik düştüğü de ileri sürülebilir” (Özdemir, 2012: 5).

Çü bunlar idemeyüb hasmile ceng

İdicek Leylî'nün katline âheng (2533)

2.1.4. -UbAn Eki

Batı Türkçesinin ilk evresi olan Eski Anadolu Türkçesinde *-UbAn*; *-UbAnI*; *-UbAnIn* şeklinde genişleyerek kullanılmıştır. Bu şekil, Uygur Türkçesi döneminden itibaren takip edilebilmektedir.

Deryâ-i ma‘deletde ğavvas **oluben** itdün

‘Adlün cevâhirinle dîn riştesini munzam (658)

“Ek bugün Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüş olmasına karşın Yeni Uygur Türkçesi gibi bazı lehçelerde hala kullanılmaktadır” (Özdemir, 2012: 6).

Sözündür haste gönlimiñ tabîbi

Ki ihyâ itdi girüben ğarîbi (2048)

2.2. Haber ve Tasarlama Kiplerinde Görülen Arkaik Unsurlar

Günümüzde kullanımdan düşmüş haber ve tasarlama kiplerindeki tespit ettiğimiz arkaik unsurların bazıları şunlardır:

2.2.1. -(y)Ip dUrUr Eki

“-(y)up zarf-fiil eki ile dur(ur) bildirme şeklinin kaynaşmasından meydana gelmiştir” (Gülsevin, 2017: 92).

Nite hicrûñle her mû hâr **olupdur**

Göze kirpilerim mismâr **olupdur** (1215)

beytinde geçen hâr *olupdur* yüklemi kendi içinde arkaik bir yapıyı barındırır. Bu forma tespitlere göre ilk olarak Harezmi Türkçesi metinlerinde tesadüf edilmiştir. “Bu şeklin Harezmi Türkçesindeki “-p Zarf-fiil eki + turur + şahıs zamiri” biçiminden kısaltıldığı anlaşılmaktadır” (Özdemir, 2012: 6).

Ki ol kîtâl merd-i mîr-i hûn-rîz

Olup durur ğazabdan âteş-i tîz

Bu ek üzerinde çalıştığımız mesnevîde tıpkı Eski Anadolu Türkçesi devrinde kullanıldığı gibi öğrenilen geçmiş zaman için kullanılmıştır.

Didi iy gönlümüñ derdine dermân

Ki **olupdur** saña mesken kûy-ı cânân (1703)

“*Codex Cumanicus*”ta bu ek ulaşılmış bir durumu ifade eder: *olurur tur-dın* “oturur durdun”; *çımıg-ıp tur-gan* “denenmiş” örneklerinde olduğu gibi” (Eckmann 2003: 103).

“Ekin, Kıpçakçada *-p* zarf-fiili Şeklinin *tur-* yardımcı fiilinin geniş zaman şekli *turur* ve benzer hecenin düşmesi ile meydana gelen *-tur* bildirme eki ile kullanılması ile teşkil edilen geçmiş zaman şeklinin *Codex Cumanicus*'ta hem *p-turur* ve hem *-p-tur* şeklinde hem de *-tur* da düşmüş olarak çekilişine tesadüf edilmektedir” (Karamanlıoğlu 1994: 124).

2.2.2. -IsAr Eki

Mahv ediser cahîmi nûrından
Heybet-i lâ-ilâhe-illâllah (293)

beytindeki gelecek zaman eki *-IsAr*'ın kullanımı “Oğuz'la ilişkilendirilmek kaydıyla Harezmi Türkçesine, çağdaşı olarak da Eski Anadolu Türkçesine kadar götürülebilir. Yerini *-AcAk* gelecek zaman ekine bırakacak olan yapı da bu anlamda günümüze kadar ulaşamayan arkaik bir unsur olarak mesnevîde yerini almıştır” (Özdemir, 2012: 6).

Niçe kim ola kendüñe niyâzuñ
Hemîşe olısar bî-sâz sâzuñ (3664)

“Türkler yazılı tarih sürecinde, gelecek zaman kavramını anlatmada birbirinden fonetik açıdan da farklı pek çok ek kullanmışlardır. Bunlar *-GI*, *-GAy*, *-GA*, *-(y)A*, *-DAçI*, *-(y)IsAr*, *-(y)AcAk* ekleridir” (Korkmaz, 2009:159). “*-(y)IsAr* eki bu çeşitliliğin içinde 14. yüzyıla kadar canlılığını korumuş; 15. yüzyılın ilk devresinde kullanımı azalmış, ikinci devresinde iyice seyrekleşmiştir. 16. yüzyılda nadir görülür, hassaten şiirde, eski olayların betimlenmesinde, iktibas kalıp sözlerde kullanılmıştır” (Gültekin 2006: 38). “17. asırdan itibaren yerini *-AcAk*'a bırakır” (Ercilasun 2004: 458). “Eski Anadolu Türkçesinde en işlek gelecek zaman eki budur” (Gülsevin 1990:100).

2.2.3. -gIl Eki

Rahmuñ yeñi ile silüben eşk-i çeşmini
Kenz-i şefâ'atüñle virgil aña ğınâ (568)

Eski Türkçe'nin ilk evresinden Osmanlı Türkçesinin ilk evresine kadar kullanımda olan *-gil*, *-gil* emir ikinci teklik şahıs eki, daha sonraki zamanlarda ise kullanımdan düşmüştür. O. F. Sertkaya “Bolsungıl Tep Tediler” adlı bildirisinde “*-gil*, *-gil* ekinin ikinci teklik kişi emir eki değil, eksiz emir biçimini pekiştirmeye yarayan bir edat olduğunu ifade etmektedir” (Sertkaya, 1998).

Sevâdın eylegil hüsniyle ma'mûr
Dilerseñ olasın adıyla meşhur (756)

-gil eki günümüzde bazı Çağdaş Türk Lehçelerinde halen varlığını sürdürmeye devam etmekte olup mesnevîmizde yirmiye yakın örneği bulunmaktadır.

Gözüm evini evvel vir harâbe
Pes andan dökğil kanumı türâbe (2327)

2.3. Şahıs Eklerinde Görülen Arkaik Unsurlar

Günümüzde kullanımdan düşmüş şahıs eklerindeki tespit ettiğimiz arkaik unsurların bazıları şunlardır.

2.3.1. -AyIn Eki

İlk örneklerine Eski Türkçe döneminde tesadüf edilen emir 1. teklik şahıs eki *-AyIn* formunun mesnevimizdeki tespit ettiğimiz kullanımlarından bazıları şöyledir:

Beni ko kim itüñ bigi nihânı

Olayın eşigüñüñ pâsbânı (3790)

Emir 1. teklik şahıs (*-AyIn*) ekinin metnimizde 10 örnekte kullanımı tespit edilmiştir. Metinde *olayın, kalayın, alayın, göreyin, vireyin, süreyin, dökeyin, çekeyin, ideyin, düzeyin* gibi örneklerde kullanılan ekin bugünkü kullanımı olan (*-AyIm*) metinde oransal olarak daha az kullanılmıştır.

Ne yire kim buyurırsañ varayım

Dilerseñ cân-ı şükrâna varayım (4070)

Bu ek Von Gabain tarafından “dilek kipi olarak” (Von Gabain 2000: 99) adlandırılmıştır. Bu görüşe ek olarak Gürer Gülsevin Türkiye Türkçesi gramerlerinde “emir ve istek için iki ayrı çekim verile gelmesinin hem şekil hem de fonksiyonları açısından doğruyu tam yansıtmamakta olduğunu ileri sürer. Ona göre ek, kullanıldığı bağlam için emir, istek, gereklilik ve tercih bildirebilir” (Gülsevin 1990: 187-190).

Ya elüm el getürgil pây-ı ğamdan

Ya elüñ vir ki cânum vireyin ben (1484)

2.3.2. -Am Eki

Am- şahıs eki Eski Anadolu Türkçesinde birinci teklik şahıslarda kullanılan eklerden biridir.

Eger himmet yüzinden ola kârüñ

Bilürem var bu kavle iktidârüñ (2058)

2.3.3. -sIz Eki

Benümçün ger olasız âteşin dem

Yüz ol mikdâr yiyen Leylî için ğam (5365)

beytinde *olasız* yüklemi ise II. çokluk şahıs istek kipinde çekimlenmiş olup yukarıda gösterdiğimiz örneklerde görüldüğü üzere bu formların bugün için yazı dilinde kullanımdan düştüğü burada ifade edilmelidir.

2.3.4. -vUz Eki

-vUz eki Eski Anadolu Türkçesinde çokluk 1. şahıslarda kullanılan eklerden biridir.

Ki senüñile oturub ğuş der-ğuş

Mey-i sâfi idevüz nûş ber-nûş (4284)

Zamir kökenli şahıs eklerinden olan *-vUz* eki, Klâsik dönem öncesinde yaygın bir biçimde kullanılmamış, sadece dilek ve koşul çekimlerinde kendine yer bulmuştur (Yavuz 2006, 198).

2.4. Yapım ve Çekim Eklerinde Görülen Arkaik Unsurlar

2.4.1. -ğur-/ -gür- Eki

Eski Türkçe döneminde ettirgenlik eki olarak kullanılan *-ğur-/ -gür-* eki Batı Türkçesine geçerken başındaki *g* ve *ğ* düşmüş, günümüzde kullandığımız *-r-* ettirgenlik eki hâline dönüşmüştür” (Gülmez ve Direkçi, 2017: 8). Ekin Eski Anadolu Türkçesinde *ir-gür-* “*erdirmek, ulaştırmak*” örneklerine mesnevimizde tesadüf edilmektedir.

Aña kim irgürirdi zorıla gürz
Yıkardı ger olırsa kûhı'l berz (2254)

2.4.2. -cİlAyIn Eki

Ve iy bencileyin âşufte vü zâr
Belâ vü hicr derdine giriftâr (1912)

Batı Türkçesinde kullanım sıklığı zamanla azalan *-cİlAyIn* eki “Eski Anadolu Türkçesinde sıklıkla kullanılmıştır. Kullanış sahası zamirler olup onlara “*gibi*” ve “*kadar*” anlamları verir, onların benzetme şekillerini yapar. Eski Anadolu Türkçesinde bu da zamirlerde bir eşitlik çekim eki gibi vazife görmüştür” (Ergin 1993, 174). Metinde altı örnekte tespit ettiğimiz ek, ben ve sen zamiriyle birlikte kullanılmıştır.

Cihânda gerçi var âşufteler çok
Velî sencileyin âşufte ter yok (1624)

2.4.3. -durur Eki

“Eski Oğuz Türkçesinde *durur* yanında *+dur* bildirme eki kullanımı yaygınlaşmıştır: *Yunus durur* (Yunustur), atası *durur* (atasıdır)” (Ercilasun 2004, 460). Bildirme 3. teklik şahıs eki mesnevide hem ekleşmiş hâli hem de kelime hâli ile birlikte kullanılmıştır.

Cihânuñ bu-**durur** her rûz-ı râhı
Ki herkez itmeye mihrî vefâyı (3607)
Meseldir bu diyenler her tarafda
Ki puhte hâmdan yeg-**durur** şerefde (3815)

“Yapının en eski biçimi, Uygurcada kullanılan bildirme eklerinden biri *olan -tur*” un geniş zaman çekimiyle ortaya çıkmıştır denilebilir. Bu durumu, Uygur metinlerinde geçen *nâçükin turur munitäg* “niçin böyledirler?” örneği kanıtlar niteliktedir” (Akalin 1998, 49). “Yapıya *Codex Cumanicus*’ta da aynı fonksiyonda rastlanır” (Akalin 1998, 102).

3. Deyimlerde Görülen Arkaik Unsurlar

Deyimler, bir ulusun değer yargılarını, kaidelerini yansıtan özlü sözlerdir. Bu deyimler ulus felsefesinin dil kalıbına dökülmüş somut yapılarıdır. Görünüşte küçük, ancak içerikte derin manalar içeren bu yapılar, geçmişten günümüze toplum içinde aile içi ilişkilerin ve sosyal davranışların düzenlenmesinde kullanılagelmiştir. Anadolu topraklarında edebî dilin teşekkülünde etkin rol oynayan şairlerimiz yoğun bir biçimde belli bir birikim ve tecrübeye dayanan deyimlerden istifade etmişlerdir.

Toplumların belli bir birikim ve tecrübesine dayanan deyim kavramını Ö. Asım Aksoy şöyle açıklar: “Bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten ve çoğunun gerçek anlamlarından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce” (Aksoy, 1994: 54). Ahmet Tanyıldız, şiirde deyimlerin kullanılmasının amaçlarının başında “şiiri süsleyerek anlatımı güzelleştirmek, geniş bir kitleye hitap etmek ve düşüncelerini daha net biçimde ortaya koymak için bir olay veya durumla kıyaslayarak ifade etmek” (Tanyıldız, 2007: 101) diye sıralamaktadır.

Bir dilin önemli kültür aktarım unsurlarından biri olan deyimler toplumun belleğinde korunurlar. Dil kullanıcısının ifade kapsamını genişleten bu kalıp sözler, zamanın etkilerine yani değişime, sözcüklere nazaran daha kapalıdır. Buna rağmen deyimlerin uzun süreler içinde bazı sözcükleri kullanımdan düşebilir veya küçük şekil değişikliklerine uğrayabilir. Bu değişimleri sadece sözcük düzeyinde ele almak büyük resmi görmemize engel olur. Değişime uğrayan bu sözcüklerin bir kısmı, içinde kalıplaştıkları deyimlere aittirler. Bu nedenle değişim veya kullanımdan düşme süreçleri yalnızca sözcük boyutunda ele alınmamalıdır. Bunlar deyimlerin zaman içinde geçirdikleri değişimin birer göstergesi veya belirleyeni olarak görülmelidir. Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevisinde de tespit ettiğimiz tek örnek aşağıda verilmiştir:

odlâre salmak³

Ki mihr-i yâr ol ʻaqlum aldı

Pes andan beni bu **odlâre şaldı**

Bile bile tehlikeli bir işe koyulmak. Burada değişen *od* kelimesinin arkaizme uğraması yukarıda da ifade ettiğimiz gibi sadece kelimenin tek başına kullanımdan düşmesi olarak yorumlanmamalıdır. Günümüzde “*ateşlere salmak*” şeklinde kullanılmasına bakarak deyim süreci içerisinde ilk hâlinin kullanımdan düşmesi, arkaizm örnekleri arasına dahil edilmelidir. Bunun dışında “*yüzüne urmak*” deyimini mesnevi içerisinde tespit edilmiş olup sadece ses düzeyinde değişim olduğu için burada örnek olarak verilmemiştir.

³ Atasözleri için yapılan alıntılarda şu eser kaynak olarak kullanılmıştır: Aksoy, Ö. A. (1994), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, C.I-II*, İnkılap Kitabevi, İstanbul.

Sonuç

Her edebiyat kendi çağını anlatır derler. Klâsik Türk şiirinin gelişimini takip edenlerin sosyal değişimlere paralel olarak toplumsal düşünce sistemindeki mevcut söz varlığının küçük ivmelerle değişime uğradığını ve bu değişimin dizelere de yansıdığını görebilir. Bu değişimi sağlıklı bir şekilde takip edebilmek için edebî metinlerin, içerisinde barındırdıkları söz varlığının incelenmeye ihtiyacı olduğu ortadadır. Söz varlığının yanı sıra bazı gramer unsurları ve deyimlerin tarihî seyirlerinin de incelenmeye ihtiyacı olduğunu söyleyebiliriz. Kalıplaşmaya uğramış deyimlerin değişimden önceki ilk halleri de gösteriyor ki; kalıplaşma evresi durağan bir süreç olmayıp hepsi için olmasa da bazı deyimler için sonlanmamıştır.

Çalışmamızda Edirneli Şâhidî ve Leylâ vü Mecnûn mesnevisiyle ilgili bilgi verildikten sonra eser taranarak arkaik unsurlar tespit edilmiş akabinde tespit edilen bu unsurlar ilgili sözlük ve gramer kitapları yardımıyla anlamlandırılmaya veya tanımı yapılmaya, deyimlerdeki kelime düzeyinde görülen değişimler gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevisi XV. yüzyılın arkaik unsurlar bakımından tetkik edilmeye değer metinlerinden birisidir. Mesnevide tespit edebildiğimiz arkaik unsurların metin içindeki toplam oranları çok düşük olsa da bazı sözcük ve eklerin tarihsel süreç içerisindeki değişimini takip etmek açısından önemli olduğunu düşünmekteyiz. Bir diğer husus ise arkaik unsurların geçtiği beyitlere baktığımızda genel olarak Arapça ve Farsça sözcüklerin daha az veya hiç olmadığı, anlam olarak da diğer beyitlere nazaran daha açık ve anlaşılır oldukları söylenebilir.

Özetle şunu söyleyebiliriz: Dil bilgisi alanında yapılan dönem bazlı çalışmaların başvuru kaynaklarından biri olan mesneviler kaleme alındığı asrın sosyokültürel ve edebî muhiti hakkında birçok veriyi bünyesinde ihtiva eder. Edebî değerlerinin yanı sıra gramer özellikleri açısından da önemli olan bu eserlerde yer alan sözcük ve dil bilgisi unsurları dönemin dili hakkında birçok alanda araştırmacılara ciddi malzemeler sunar. Bu doğrultuda Edirneli Şâhidî'nin Leylâ vü Mecnûn mesnevisi de, içinde barındırdığı dil malzemesiyle kendi döneminin benzeri diğer eserleri gibi arkaizm konusunda tetkik edilmeye değer bir görüntü sergilemektedir. “Bu örneklerin döneme ait diğer muharrirlerin eserleri de taranarak çoğaltılması ve desteklenmesi, daha geniş kapsamlı çalışmalarda bir araya getirilip Türk dilinin tarihî gelişim ve değişim sürecindeki yeri ve yoğunluğunun ortaya konulması gereklidir” (Özdemir, 2012: 6). Bu vesileyle metin içerisinde tespit ettiğimiz arkaik sözcük ve ekler arkaik sözcük arşivinin genişlemesini sağlayacaktır.

Kaynakça

- Akalın, M. (1998), *Tarihî Türk Şiveleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Ankara.
- Aksoy, Ö. A. (1994), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, C.I-II, İnkılap Kitabevi, İstanbul.*
- Ayverdi, İ. (2008), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük, C.I-II-III, İstanbul, Kubbealtı Yayınevi.*
- Bingöl, U. (2019), *Eleştiri Terimleri Sözlüğü, İstanbul, Akademik Kitaplar Yayınevi.*
- Dilçin, C. (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü, Ankara, TDK.*
- Eckmann, J. (2003), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, Atatürk, Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.*
- Erbay, N. (2012). “Edirneli Şahidî Leylâ vü Mecnûn (Gülşen-i Uşşâk) (İnceleme-Tenkitli Metin)”, *Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE., Erzurum.*
- Ercilasun, A. B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Ankara.*
- Ergin, M. (1993). *Türk Dil Bilgisi. İstanbul 1993.*
- Ergin, M. (2001), *Üniversiteler İçin Türk Dili, Bayrak Yayınevi, İstanbul.*
- Gülmez, M. ve Direkçi, B. (2017), “Muhibbî Divânı’nda Eski Anadolu Türkçesi Unsurları”, *Mediterranean Journal of Humanities, VolVII/2, s 272-291.*
- Gülsevin, G. (1990), “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Ekim 1990, C:1990/II, S: 466, s.187-190.*
- Gülsevin, G. (2017), *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.*
- Gültekin, M. (2006), “Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerinde Gelecek Zaman Ekleri Üzerine Bir Deneme”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi S.20, s.s 33-59*
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994), *Kıpçak Türkçesi Grameri, Atatürk, Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.*
- Korkmaz, Z. (2010), *Grameri Terimleri Sözlüğü, Ankara, TDK.*
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi), Türk Dil Kurumu Yay. Ankara.*
- Özdemir, H. (2012), “Günümüze Göre Sehî Bey Divânı’ndaki Arkaik Unsurlar”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, s.s.1-11*
- Sertkaya, O. F. (1988). “Bolsungıl Tep Tediler”, *I. Uluslar Arası Türk Dili Kongresi, Ankara.*
- Tanyıldız, A. (2007), “Klasik Dönem Türk Şiirinde Atasözü ve Deyim Kullanımı Bir Akımın Göstergesi Midir?” *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD) s. 6, ss. 101-112.*
- TBMM (1953), *Düster Üçüncü Tertip Cilt 34 (Kasım 1952-Ekim 1953), Ankara. TDK (2005),*
- Timurtaş, F. K. (1994), *Eski Türkiye Türkçesi (XV. Yüzyıl Gramer – Metin – Sözlük), Enderun Kitabevi, İstanbul.*
- Türkçe Sözlük, (2011) Ankara, TDK.*
- Vardar, B. (2007), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü, İstanbul, Multilingual Yabancı Dil Yayınları.*
- Von Gabain, A. (2000). *Eski Türkçenin Grameri, (Çev: Mehmet Akalın) Ankara, Türk Dil Kurumu Yay.*
- Yavuz, O. (2006). *Anadolu Türkçesiyle Yapılan En Eski Tezkiretü’l-Evliyâ Tercümesi ve Dil Özellikleri (İnceleme-Gramer-Metin). Konya.*